

STENKAMMARGRAVARNA

på Sotenäset och Stångenäset

Av museiintendent LILI KAELAS

Ur Vikarvets årsbok 1962 1963

Våra äldsta bevarade byggnadsminnesmärken såväl på Sotenäset och Stångenäset som i hela Sydskandinavien är stenkammargravarna - dösar, gånggrifter och hällkistor - från yngre stenåldern. De vittnar om dåtida trosföreställningar och ger bevis på de levandes omsorger för de döda. Dösar förekommer i Sverige i Skåne, Halland och Bohuslän, gånggrifter dessutom i Västergötland och på Öland. I hela Bohuslän finns det ännu omkring 30 dösar och lika många gånggrifter samt ett 60-tal hällkistor. Många av dessa gravar befinner sig emellertid i så ruinerat tillstånd att det inte utan undersökning, om ens då, är möjligt att avgöra till vilken gravtyp de hör. På Sotenäset har tidigare antecknats 2 dösar och lika många gånggrifter samt 6 hällkistor; på Stångenäset 4 dösar, 5 gånggrifter och endast 1 hällkista. (1) Ursprungligen torde antalet stenkammargravar både i vårt område och annorstädes ha varit större, men under årtusendenas lopp har säkert många fått skatta åt odlingen eller annan mänsklig åverkan.

(1) Alla nu kända dösar och gånggrifter samt de flesta av hällkistorna på Sotenäset och Stångenäset har för första gången blivit systematiskt upptecknade dels av G. A. Gustafson (Sotenäs härad jämte Bro och Brastads socknar i Stångenäs härad), dels av E. Ekhoﬀ (Lyse socken i Stångenäs härad). E. Ekhoﬀ, *Bohusläns första fornlämningar från hednatiden, i Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia, Bd 3, h. 3-4, Stockholm 1886, s. 431 ff.*

Av dessa gravkamrar är dösar och gånggrifterna vittnesbörden om Nordens första jordbrukskultur - den s.k. trattbägarkulturen - uppkallad efter en karakteristisk lerkärlsform med trattformig hals. Båda gravtyperna förekommer endast i en begränsad del av Bohuslän, nämligen i en västlig zon från Tjörn i söder upp till landskapets nordgräns (enda undantaget är en gånggrift på Hisingen vid Lexby).

Dösar

Av Sotenäsets 2 dösar är endast en - dösen på Åby ägor i Åby park, söder om gården, nära Åbyfjorden, i Tossene socken (fig. 1:8) - såpass bevarad att man kan bilda sig en uppfattning om dess konstruktion. Den lilla gravkammaren (1,2x0,8 m.) har rombisk grundplan (ett kantställt stenblock i varje vägg) och i södra hörnet en öppning mellan sidohällarna. Utanför denna ingångsöppning finns en kort och smal gång av 2 parallella hällar. Kammaren saknar nu taksten, men på marken ligger ett i två stycken sprucket block, som antagligen varit takhall. Graven omges av ett flackt röse av smärre kullerstenar.

I Tossene socken vid Toftestad under Åby ligger också Sotenäsets andra (förmodade) dös (fig. 1:6). Denna grav var redan under 1880-talet så ruinerad att det inte var möjligt att avgöra huruvida det var rester efter en dös eller en gånggrift.

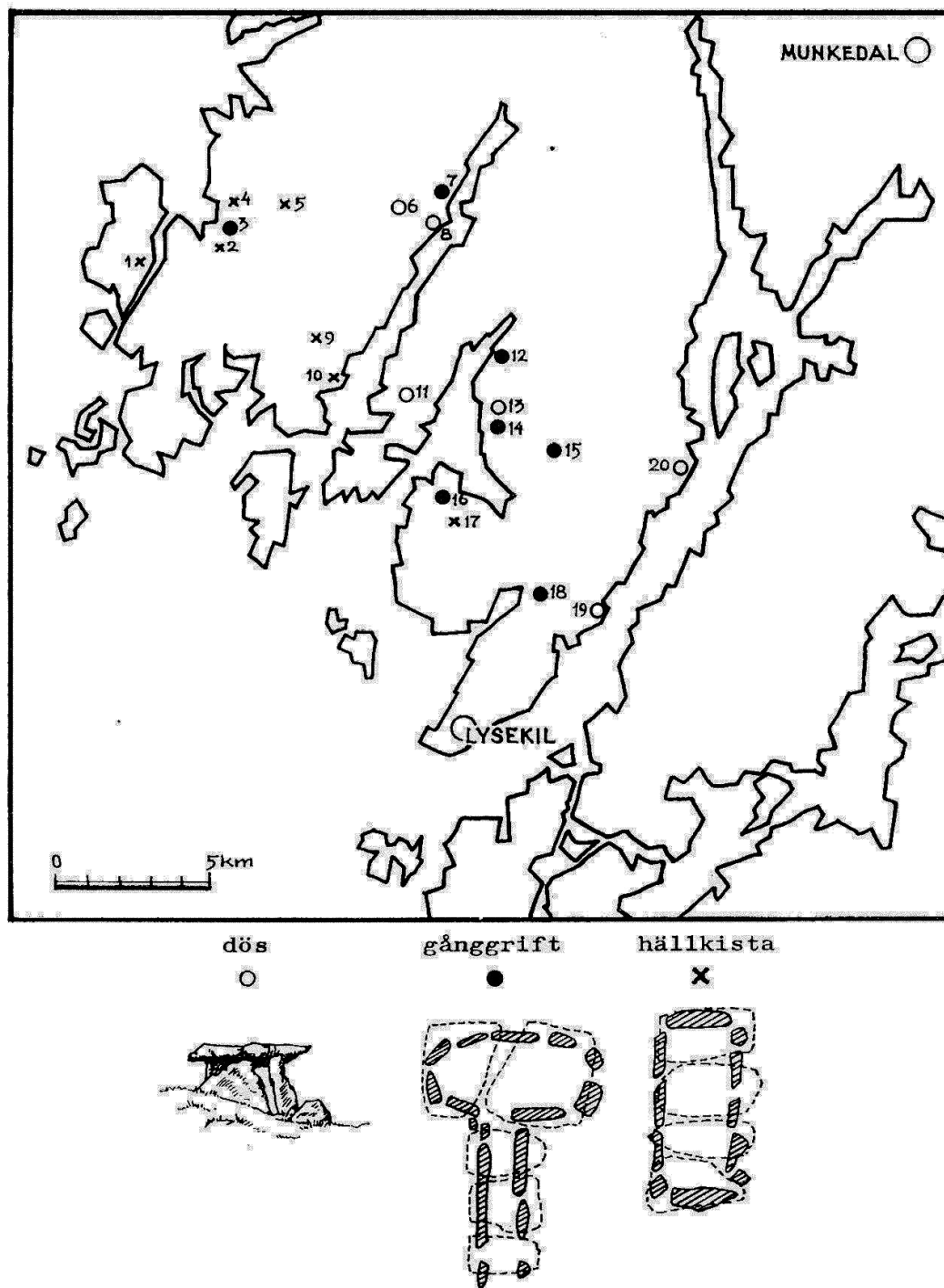

Fig. 1. *Stenkammargravarna på Sotenäset och Stångenäset*
Karta tecknad av Jan Erik Sjöberg.

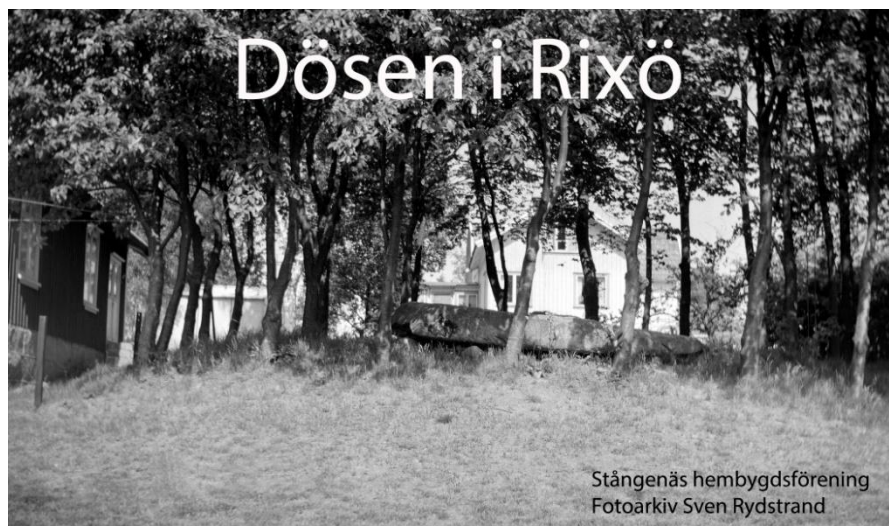
Av Stångenäsets 4 dösar är två relativt väl bevarade. Den ena av dem ligger på Finnsbo (Finsbo) ägor i Lyse (fig. 1:19), vid Gullmaren. Dösen är belägen inte långt från fjordens branta strand, på en ljungbeväxt platå, som åt landsidan omgivs av höga berg. Gravkammaren har en rombisk grundplan (omkring 1,2x1,2 m.) och är byggd av 4 jämnstora hällar. Dessa lutar inåt. Sannolikt är det ett ursprungligt drag för att minska taköppningen. Graven är omsorgsfullt byggd, vägghällarna går kant i kant, och där mellanrum har uppstått har de tätats till med stenflis. Också denna dösa har i södra hörnet en smal (0,3 m. bred) öppning. Huruvida

den är ursprunglig och har tjänstgjort som ingångsöppning till graven är ovisst. Däremot synes ovan marken ingen sten framför öppningen, som skulle kunna tyda på förekomst av gång. Kammarens nuvarande inre höjd är omkring 1,2 m. Graven har varit täckt av en nästan kvadratisk håll (2x2 m.), som nu ligger rubbad från sin ursprungliga plats. Dösen omges av ett mycket lågt, runt kullerstensröse (5,5 m. i diam.), omgivet av en fotkedja av kantställda stenar (0,3-1,2 m. höga). De högsta av fotkedjans stenar är således lika höga som gravkammarens vägghällar. Fotkedjan är numera på ett par ställen ofullständig. Kammaren är av allt att döma utgrävd.

Den andra förhållandevis väl bevarade dosen är belägen vid Flat, i skogsbrynet ca 500 m. NO om gården i Lyse sn (fig. 1:20). Den 5-sidiga kammaren (omkring 1,8 m. i diam.), byggd av 5 nästan lika stora, ojämna stenar, täcks av en 2,5 m. lång, kraftig håll. Framför kammarens sydvästra hörn synes överkanten av en 0,8 m. lång håll, vilken sannolikt, att döma av dess läge och riktning, utgör den ena sidan av en kort gång. Dösen omges av en låg, avlång hög (närmare 11 m. i N-S, 9 m. i Ö-V). Av fotkedjan av kantställda stenar finns endast ett fåtal kvar. Också här synes gravkammaren vara utgrävd.

De båda övriga förmodade dösarna, den ena i en trädgård, nära ett stenbrott vid Rixö i Brastads sn (fig. 1:13), den andra på Ingeröds mark, Fiskebäck i Bro sn (fig. 1:11), är så förstörda att man inte kan avgöra vilken kategori av

stenkammargravar de tillhör. Den förstnämnda har haft en fotkedja av kantställda hållar, av vilka ännu 6 stycken återstår.

Med ledning av de ovan beskrivna, väl bevarade dösarna kan man dra den slutsatsen att dösarna på Sotenäset och Stångenäset ansluter sig till den för Bohuslän karakteristiska typen. De har en rombisk, sällan femsidig grundplan och har en trång ingångsöppning i sydlig eller sydöstlig riktning, samt är ofta försedda antingen med en kort gång av 1 par stenar eller av 2 portalstenar. Enligt fynden annorstädes har dosen ursprungligen varit avsedd som gravplats för ett lik.

Gånggrifter

Gånggriften skiljer sig från dösen främst genom en lång, i regel av flera par stenar bildad gång. Hos gånggrifterna förekommer också en större variation ifråga om gravkammarens grundplan. Med ledning av kammarens form indelas gånggrifterna i olika grupper. I vårt område förekommer i huvudsak två typer: 1) gravar med mångkantig, mer eller mindre rund kammare, och 2) gravar med avlång, mer eller mindre oval, resp. rektangulär kammare, som tillsammans med gången har T-formig grundplan. I motsats till dösen är gånggriften en kollektivgrav, ett slags gravkor, avsedd för flera lik.

Sotenässets båda gånggrifter ligger i Tossene socken. Den ena vid Hunnebo, mellan Hunnebo gård och fiskeläget Hunnebostrand, nära den nya kyrkogården (fig. 1:3). Graven är belägen på en sluttning strax nedanför sydöstra sidan av det höga berg - Sörstrandsberget eller "Söndre Höge berg" -, som ligger mellan samhällets västra och norra delar. Gånggriften blev undersökt 1884 (2) men restaurerad först 1940 genom Göteborgs arkeologiska museum (3). Numera ser man utöver takhällarna inte mycket av graven. Gånggriftens kammare har något oregelbunden, närmast oval grundplan (drygt 2,5 m. lång och 1,5 m. bred) med längdriktning i N-S. Kammaren har ursprungligen varit täckt av ett väldigt block (vid undersökningen 1884 påträffades det sönderslaget i flera delar; det största stycket ännu liggande över kammarens norra hälft). Vid restaureringen placerades de två lösbrutna styckena över kammaren. Gången (3,5 m. lång, 0,7 m. bred) utgår från kammarens sydöstra del. Vid uppförandet av graven har man inte planerat marken, som sluttar mot väster. Som följd härav ligger gången inte plant utan går snett uppåt **mot öster.inteången täcks** av en enda väldigt håll (största längd 3,6 m., bredd 1,75 m.). Utanför gångens mynning och i vinkel med dess längdriktning står 2 kantställda hållar, vilka sannolikt tillhört fotkedjan, som omringat det graven omgivande roset.

(2) G.A.Gustavsson, a. a. s. 442

(3) Av dåvarande museichefen N. Niklasson

Vid undersökningen av graven visade det sig att kammarens botten bestod av vitt snäckskalsgrus. I detta påträffades en större samling obrända ben, liggande utan inbördes ordning. Benen härrörde dels från människor (däribland 2 skallar), dels från djur.

Gången var ända upp till takhällarna fylld av snäckskalsgrus. I fyllningen förekom **"obrända ben i mängd, tätt hoppackade i den största ordning"**. De flesta benen härrörde från människor (däribland 3 skallar), men även här påträffades djurben. (4)

(4) G.A. Gustavsson a. a. s. 442

Varken i kammaren eller i gången påträffades några fornsaker.

Också gånggriften vid Å by, ca 100 m. från torpet Leoborg, belägen på en backe nedanför en bergsrygg, som faller brant mot söder, vid Åbyfjorden, har T-formig grundplan. Kammarens (drygt 3 m. lång, 1,7 m. bred) längdriktning är däremot orienterad i Ö-V, gången (närmare 4 m. lång, drygt 0,5 m. bred) i sydlig riktning. Gravens folkliga benämning är "Glose altare" (5). Av takhällarna återstår över kammarens östra ände endast ett stycke, nära intill på marken ligger ytterligare en del av den spruckna hållen. De flesta av kammarens väggstenar står kvar. Av gångens väggstenar syns endast ett par i dess yttre ände. Graven är omgiven av en rund hög (11 m. i diam.). Graven är utgrävd (osakkunnigt) och då har påträffats ett lerkärl, en del föremål av flinta samt ett hänge av skiffer (fynden i Statens historiska museum). (6)

(5) G. A. Gustavsson a. a. s. 445 och där cit. Litt.

(6) G. A. Gustavsson, a. a. s. 445.

På Stångenäset finns fem gånggrifter bevarade. En av dem tillhör den ovan nämnda första gruppen gravar, som har rund, mångkantig kammare. Graven är belägen på Sjöbols ägor i Lyse socken, söder om Brofjordens mynning, på en av bergskullar omgiven och mot fjorden fallande sluttning (fig. 1:16). Som en egendomlighet kan nämnas att kammaren är anlagd i sluttningen med den i sydöstlig riktning löpande gången, uppåt. Kammaren är byggd av 6 kraftiga hållar (diam. omkring 1,8 m., höjd drygt 1 m.). Gången bildas till största delen av 2 (drygt 2,4 m. långa) relativt låga, liggande hållar (gångens totala längd 2,7 m.). Utanför gången ligger en drygt 1 m. lång håll samt några klumpstenar. Huruvida dessa tillhört gångens

dörranordning el. dyl. kan eventuellt besvaras genom undersökning. Kammaren är täckt av en kraftig häll (drygt 3,7 m. lång), nu sprucken i två stycken; det mindre stycket fortfarande kvar på marken utanför kammaren. Gången är täckt av 2 hällar. Graven omges av ett lågt, ovalt röse (14 m. i N-S, drygt 10 m. i Ö-V). Gånggriften vid Sjöbol står både ifråga om utseende och konstruktion mycket nära de bohuslänska dösarna. Detta gäller inte minst det förhållandet att det omgivande röset aldrig täckt graven utan den har till stor del varit fristående.

De övriga 4 gånggrifterna har T-formig grundplan. Av dessa är gånggriften vid Tönstorp nära stranden av Aloneviken eller Sandviken (en liten inskränkning av Brofjorden) i Brastad sn (fig. 1:12) anlagd på en sluttning, omgiven av låga berg. Dess kammare (drygt 3,5 m. lång, 1,6 m. bred) har en oval grundplan och är närmast öst-västligt orienterad. Gången (4,5 m. lång, 0,7 m. bred) löper i sydlig riktning. Gången täcks av 3 hällar (den innersta sprucken i två delar). Graven omges av ett lågt, runt röse (omkring 12 m. i diam.). Graven var utgrävd (osakkunnigt) före undersökningen på 1880-talet. Enligt uppgift lär vid denna utgrävning ha påträffats obrända ben, (däribland en underkäke till människa).

De återstående tre gånggrifterna har alla mer eller mindre rektangulär kammare. Den vid Rixö i Brastad sn (fig. 1:14) är belägen omkring 10 m. väster om den tidigare omtalade, förmodade dösen. Graven är helt täckt av högen, endast en väldig takhall över kammaren (4,7 m. lång, 3,8 m. bred) är synlig ovan marken.

Av gången syns däremot ingenting. På 1880-talet var det dock möjligt att ta sig in i kammaren och enligt den beskrivning, som G. A. Gustafson lämnar i anförut arbete (7) är kammaren (omkring 3 m. lång, 2 m. bred) närmast rektangulär. Av allt att döma torde gången ligga i sydlig riktning. Den omgivande högen är rund (11 m. i diam.). Enligt uppgift lär man i kammaren ha funnit ben och en mejsel av flinta (fynden förvaras i Statens historiska museum).

(7) sid 450.

Mer eller mindre rektangulär kammare (3,2 m. lång, 2,2 m. bred) har också gånggriften på Häggvalls ägor, vid gränsen mellan Brastad och Lyse (grängsgräsgården går över fornminnet). Framför en öppning i kammarens sydöstra vägg står två resta hällar, sannolikt rester efter den förstörda gången. Kammaren täcks av en kolossal häll (nära 4 m. lång och över 3 m. bred). På takhällens översida finns flera skålformiga urgröpningar, s.k. älvkvarnar. Av den graven omgivande högen (numera avlång till formen och omkring 14 m. lång), finns endast obetydliga rester kvar.

Gånggriften på gården Kegas mark ligger på en rullstensrik sluttning nordöst om boningshuset i Lyse socken (fig. 1:18). Den rektangulära kammaren, byggd av sex block, täcks av en stor trekantig takhall (2,5 m. i genomskärning). Gången saknar flera väggstenar och samtliga takhällar. Utanför gångmynningen ligger en tvärställd häll, som antagligen varit gångens dörrsten. Graven är omgiven av ett lågt, runt röse (13 m. i diam.), som är starkt skadat. Roset omges av fotkedja (nu skadad) av tätt intill varandra lagda stora klumpstenar. Graven är utgrävd (osakkunnigt). I kammaren har påträffats ett fragment av ett redskap av flinta (Statens historiska museum).

Hällkistor

Hällkistan är den mest iögonfallande gravformen vid slutet av stenåldern. Den förekommer i alla Götalandskapen samt i Närke, Värmland, Uppland och på Gotland. Hällkistan är i regel byggd av större eller mindre på kant resta, flata hällar och täckt med dylika. Som gravform är hällkistan en mera komplicerad företeelse än de två ovannämnda äldre stenkammargravarna. Hällkistan är nämligen inte enbart knuten till stenåldern, utan förekommer även under brons- och järnåldern. Ofta är det svårt att utan fyndens vittnesbörd avgöra från vilken period en hällkista härrör. I detta sammanhang intresserar oss endast stenålderns hällkistor, d. v. s. sådana som blivit byggda under stenåldern (oavsett att de även blivit använda under senare perioder).

Stenålderns hällkistor kan indelas i två huvudgrupper:

1. å ena sidan stora hällkistor (både flerrummiga och enrummiga), som återspeglar en sedvänja med kollektiva gravrum liksom äldre perioders megalitgravar;
2. å andra sidan manslånga hällkistor, ursprungligen avsedda som enmansgravar. Att man ibland (och inte så sällan) påträffar spår efter flera gravläggningar i enmanshällkistor, ändrar ingenting i sakläge. Kistan kan inte av denna anledning rubriceras som megalitgrav. Hur de megalitiska hällkistorna förhåller sig talmässigt till enmanskistorna är ännu inte utrett. Av nu tillgängligt material att döma förefaller enmanskistorna utgöra den ojämförligt talrikaste gruppen. På Sotenäset och Stångenäset har vi båda typerna representerade, av den megalitiska gruppen dock sannolikt endast de stora enrummiga kistorna.

Den bäst bevarade av områdets hällkistor på Sotenäset är belägen vid Bögebacka i Tossene sn, söder om gården, och helt nära en torpstuga (inte långt från gränsen mot Askums sn) (fig. 1:5). Graven tillhör gruppen megalitiska hällkistor, och är byggd av stora, jämna hällar med längdriktning närmast NV-SO. Dess nuvarande längd är närmare 4,5 m. och höjd 1 m. över marken. Takhällen (över 3,5 m. lång, 1,4 m. bred) ligger utanför kistan. Kistans södra ände är öppen och man vet inte om där ursprungligen funnits en gavelhäll lik den i norra kortsidan eller om den varit stängd av kullerstenar och jord, eller om den rent av haft ett förrum (vilket förekommer hos en del av hällkistorna i västra Mellansverige). Runt omkring kistan, på ett avstånd av omkring 1 m., står en rad kantställda hällar (12 st., av vilka en nu är kullfallen) mellan 0,6-1,75 m. höga över marken. Av allt att döma har graven varit fristående. Den omgivande, avlånga, mycket låga högen är 9 m. lång och 7 m. bred.

Resterna efter Tossene sockens andra (förmodade) hällkista ligger intill det gamla skolhuset vid Brunebacka i Hunnebostrand (fig. 1:4), öster om fiskeläget. Graven var redan på 1880-talet så ruinerad att det inte med säkerhet kunde avgöras till vilken kategori av stenkammargravar den hört.

I Askums socken har antecknats 4 hällkistor. En av dem är belägen vid Ståleröd i östra sidan av en smal dalgång (på Hunnebo mark) (fig. 1:2) (8) vid foten av ett bergparti, som bildar gräns mellan Tossene och Askums socknar. Graven blev undersökt genom Göteborgs arkeologiska museum 1933. (9) Före undersökningen syntes av hällkistan ovan marken endast topparna av de bevarade vägghällarna. Vid undersökningen visade det sig, att det rörde sig om en N-S orienterad enmanskista, (2,1 m. lång och drygt 1 m. bred) vilken saknade både takhällar och den västra långsidans vägghällar (de sistnämnda låg i grusgropen intill). Den östra långsidan bildas av hällar i dubbla rader, en konstruktionsdetalj som inte är ovanlig och avsedd att stärka väggen. Kistan var omgiven av ett lågt jordblandat röse. På kistans botten, 30 cm. under markytan, på skalblandad sand, påträffades rester av ett skelett, vilande på rygg och med huvudet mot norr. I graven påträffades en drygt 18 cm. lång bennål och en skivskrapa av flinta (fynden i Göteborgs arkeologiska museum) samt några obearbetade flintskärvor. Efter undersökningen blev kistan restaurerad.

(8). Av G.A. Gustavsson, a. a. s. 467 felaktigt angiven som belägen inom Tossene sn.

(9). Av N. Niklasson, Göteborgs museums återtryck 1934, s. 94.

Den andra hällkistan i Askum är belägen på Annesläatts ägor (fig. 1:9) i en svagt sluttande grusbank med utsikt över den lilla insjön Germunderödsvattnet. Även här syns mycket litet av hällarna ovan marken. Ifråga om storleken är denna grav mycket lik den ovan nämnda.

Den tredje hällkistan är belägen i en trång dalgång intill torpet Faksile under Ödby (fig. 1:1). Graven undersöktes på 1880-talet. (10) Därvid visade det sig att kistan var 2,3 m. lång och drygt 1,5 m. bred. Även den bör följaktligen rubriceras som enmanskista. I kistans jordfyllning hittades utan inbördes ordning smärre bitar av människoben samt obearbetade flintskärvor.

(10) G. A. Gustavsson, a. a. s. 467

Socknens fjärde hällkista är belägen vid Amhult, omkring 400 m. NNO om gården (fig. 1:10). Efter måttuppgifterna (omkring 5 m. lång, närmare 1 m. bred) att döma, tillhör den gruppen megalitiska hällkistor. Graven är orienterad i Ö-V, samt till större delen nedsänkt under markytan och dessutom skadad.

Utan undersökning kan man inte uttala sig närmare om dess konstruktion.

På Stångenäset känner man till endast en hällkista från stenåldern, nämligen den vid Humlekärr i Lyse sn (fig. 1:17), uppe på en hög backe ovanför lägenheten Tranemyr, tätt intill ett järnålders gravfält. Av de rester som återstår framgår att den närmast varit av samma typ som den stora, väl bevarade hällkistan vid Bögebacka.

Stenkammargravarnas ursprung. (11)

Dösar och gånggrifter har ett likartat terrängläge i landskapet. Med förkärlek har man valt höjdsutslutningar. De ligger också genomgående nära kusten. Ser man på höjdsiffrorna för de dalbottnar i vilkas närhet de gravar förekommer, som nu ligger på avstånd från kusten, förstår man att dalarna under gravarnas byggnadstid varit havsvikar. Denna iakttagelse utgör ingenting nytt för vårt område, tvärtom. Så är fallet också inom andra områden där dösar och gånggrifter förekommer (med undantag för gånggrifterna i Fal bygden).

(11) Se därom även L. Kaelas, *Proxima Thule, Hyllningsskrift till H. M. Konungen, Svenska arkeologiska samfundet 1962, s. 26 ff.*

Dösen har av de flesta arkeologer uppfattats som den tidigaste stenkammargraven i Nordeuropa, byggd för omkring 4 500 år sedan. För Bohusläns del har dock icke röster saknats, vilka ansett dösen vara samtidig med gånggriften. Detta har främst motiverats med det faktum att man i landskapet inte påträffat några fynd i dösarna, som kunde ge stöd åt förmodan att de är tidiga. De äldsta kända fynden från dösar visar att man begravt där under den tid då man redan börjat uppföra gånggrifter. Ingen av dösarna på Sotenäset eller Stångenäset har blivit sakkunnigt undersökt, inte heller känner man till några fynd med undantag för dösen vid Rixö, där man enligt Holmberg lär ha påträffat *”urna fylld med brända ben”* (alltså härrörande antingen från brons- eller järnåldern).

Utanför Bohuslän finns ett område - Nordjylland - där det förekommer likadana dösar. Tillsammans med detta område bildar delar av den svenska västkusten - däribland vårt område - inte minst under förra hälften av yngre stenåldern i mer än ett avseende ett sammanhängande kulturområde. I en del av de nordjylländska dösarna har det gjorts fynd av mångkantiga stenyxor och kragflaskor (små flaskformiga kärl, som runt halsen har en ring - alltså krage). På Nordjylland har det också visat sig att den mångkantiga dösen till ursprunget är något äldre än andra där förekommande former. Likheten mellan de båda områdenas mångkantiga dösar samt det förhållandet att vi i Bohuslän saknar andra dösformer, gör det sannolikt att också de bohuslänska dösarna är från samma tid som de äldsta nordjylländska (2500-2300 f. Kr.) och blivit byggda innan de andra dösformerna uppfördes på Nordjylland.

I motsats till vad som gäller dösarna råder det inget tvivel om gånggrifternas byggnadstid, trots att man inte lyckats fastställa de olika kammartypernas ålder sinsemellan på annan än typologisk väg. Enligt denna bedömning är de små avrundade, mångkantiga kamrarna äldre än de stora, mer eller mindre rektangulära. Fynden ger emellertid inte alltid stöd åt denna uppfattning. Inom vårt område förekommer inga stora gånggrifter. Även den avlånga kammaren har relativt små dimensioner. Ett står dock fast, nämligen att gånggrifterna byggdes under yngre stenålderns mellersta del, den s.k. mellan-neolitiska tiden (2300 -1800 f.Kr.), framför allt under denna periods förra hälft. Detta framgår av de keramikfynd, som gjorts i några bohuslänska gånggrifter och vilka överensstämmer med likartade danska fynd. De sistnämndas tidsställning är underbyggd genom fynd från trattbägar-kulturens talrika boplatser, som bildar den kronologiska ryggraden för periodindelningen av den yngre stenåldern i Danmark. Men liksom i Danmark förekommer även i Sverige (också i Bohuslän) grupper av trattbägarfolk, som inte byggde stenkammargravar åt sina döda, utan begravde dem i enkla, ovan marken inte synliga jordgravar.

Också de stora hällkistornas tidsställning är relativt väl förankrad. Dessa har uppförts under stenålderns slutskede, den s.k. senneolitiska tiden (1800-1500 f. Kr.), ehuru det inte är möjligt att närmare inom perioden tidsfästa de olika kisttyperna enbart med ledning av deras form.

Vem byggde dessa ståtliga gravar? Är de en inhemsk uppfinning? Förr ansågs ordningsföljden vara följande: Gånggriften har utvecklats ur dösen och hällkistan ur gånggriften. Denna utvecklingstanke har inte hållit inför en närmare granskning. Som redan nämnts är dösar och gånggrifter uppförda av trattbägarfolket. Ursprungligen använde de sig av enkla eller stenomramade jordgravar, men vissa grupper i Nord- och Nordvästeuropa gick senare över till att bygga stora stenkammargravar.

Dösar har av somliga ansetts vara trattbägarfolkets egen skapelse - en stenomramad jordgrav omvandlad till stengrav, som sedan under påverkan av de stora västeuropeiska stenkammargravarna utvecklats till megalitgrav. Andra återigen har hållit på dösens västeuropeiska härkomst. När det gäller de mångkantiga dösar av typer, som också förekommer på Sotenäset och Stångenäset, kan man inte komma förbi det faktum att exakt likadana gravar finns på olika håll i Västeuropa. På de brittiska öarna är de talrikast representerade på nordvästra Irland. Också i Frankrike finns inte så få dösar, inte minst i inlandet. Det saknas emellertid en översikt över de sistnämndas spridning samt kulturella och kronologiska bakgrund. Ett mindre antal dösar, bland dem de med kort gång, finns här och var i Bretagne. Bäst kända är de i Carnacområdet. Mångkantiga dösar av den i vårt sammanhang aktuella utformningen förekommer också på Pyreneiska halvön, som över huvud taget är rikare på dösar än något annat område i Västeuropa. Främst gäller detta Portugal. Huvudområdet för de mångkantiga dösar (med eller utan gång av ett par stenar) ligger där norr om floden Douro i provinsen Traz-oz-Montes, i synnerhet i dess norra del och i angränsande områden, liksom vid kusten i Minho. I den megalitgravsrika provinsen Alentejo är de praktiskt taget alltid försedda med en kort gång av ett par stenar, som ofta är helt täckta av högen. Båda dessa portugisiska dösförmer är till förväxling lika de sydiskandinaviska, iriska och bretonska dösar. Det är också av intresse att nämna, att dessa små stenkammargravar förekommer sida vid sida med stora gånggrifter.

Liksom på de brittiska öarna och i Bretagne samt Frankrike i övrigt utgör de mångkantiga dösar också i Portugal ett svårlöst problem ifråga om deras kronologiska ställning inom den lokala gravtypologien.

I motsats till dösar förekommer gånggrifterna av nordisk typ (alltså av den typ som finns på Sotenäset och Stångenäset) praktiskt taget endast i Sydiskandinavien. Floden Eider i Nordtyskland bildar dess sydgräns. Liksom de mångkantiga dösar ursprung skall även gånggrifternas sökas i Västeuropa, åtminstone beträffande gravar med mångkantig, rund, rombisk, kvadratisk eller oval kammare. Däremot är det inte utrett, huruvida de stora, utpräglade rektangulära kamrarna är en inhemsk, nordisk vidareutveckling av de ovala kamrarna eller om impulsen kommit utifrån.

Rörande det mera begränsade ursprungsområdet för gånggrifterna har åsikten varierat från forskare till forskare. Tidigare har man, bl.a. inte minst av geografiska skäl ansett, att de östskotska gånggrifterna varit förebilder till de sydiskandinaviska. Även Irlands gånggriftsbygder, främst Boyne-dalen, har diskuterats.

De flesta jämförelser som gjorts mellan olika områdens gravar har huvudsakligen byggts på allmänna likheter i gravplanen, utan att man då tagit hänsyn till konstruktionsdetaljer och byggnadsteknik. Visst finns det enstaka gravar inom de nämnda områdena, som med skäl kan jämföras med de nordiska. Men många av gånggrifterna i Skottland, liksom flertalet iriska gravar hör snarare till tholostypen (byggda antingen helt eller delvis av flata stenflisor i tormursteknik) än till de rena megalitiska (byggda av stora block eller kraftiga hällar)

stenkammargravarna. De är praktiskt taget alltid omgivna av ett röse av varierande form, som i regel når upp till takstenarna och inte sällan döljer graven helt och hållet. Dessutom är de stora iriska liksom de flesta östskotska gånggrifterna (ögrupperna Orkney och Shetland medräknade) inte bara i byggtekniskt avseende avvikande från de nordiska, utan ofta även ifråga om gravens och anläggningens grundplan.

De enda områden som enligt vår uppfattning på allvar kan komma ifråga som ursprungsland för nordiska gånggrifter är Bretagne i västra Frankrike, samt stora delar av iberiska halvöns västra del. Av det förstnämnda områdets gånggrifter påminner de enkla gravarna med små, mångkantiga, mer eller mindre runda, respektive närmast kvadratiska gravkamrar, om liknande gravar i Sydskandinavien. I Bretagne saknas däremot de rombiska och ovala kamrarna. Dessa är emellertid inte ovanliga i Portugal, där de förekommer vid sidan av runda, mångkantiga kammarformer. Inom båda områdena förekommer också V-formade gånggrifter, vilka inte påträffats i Sverige, men i ett mindre antal i Danmark. Den rent rektangulära gånggriftskammaren förekommer också inom de båda ovan nämnda områdena men är relativt sällsynt. Å andra sidan finns i Portugal inga dubbla megalitiska gånggrifter eller flera sådana i en och samma gravhög. Dessa är istället karakteristiska för Bretagne och Normandie.

Bretagne har redan tidigare av flera nordiska forskare ansetts vara det sannolika ursprungsområdet för de nordiska gånggrifterna. Med hänsyn till att både de brittiska öarna och Bretagne har fått sina första gånggriftskolonier från iberiska halvön, förefaller det inte osannolikt, att vi förutom Bretagne även måste räkna med det sistnämnda området i diskussionen om de nordiska gånggrifternas ursprung.

Liksom gånggrifterna har också hällkistorna en vid utbredning i Västeuropa. I jämförelse med de förra företer emellertid hällkistornas spridningsbild vissa skillnader, särskilt beträffande områdena norr om pyreneiska halvön. De båda äldre gravformerna har en till övervägande delen mera kustnära utbredning också i Västeuropa. Hällkistorna däremot förekommer såväl vid kuster som i inland, framför allt i floddalarna. Detta gäller också Sverige. Hällkistor av den typ, som inom vårt område representeras av kistan vid Bögebacka och Humlekärr (alltså gravar omgivna av fotkedja av höga resta stenar), förekommer också i Bretagne i Frankrike, men inte annorstädes. I Norden finns sådana hällkistor endast i Västsverige. Liknande fotkedja förekommer visserligen också omkring de äldre stenkammargravarna, som exemplen bl. a. på Sotenäset och Stångenäset visar, men det finns ingenting som tyder på att den äldre traditionen ännu var levande, då de yngsta stora stenkammargravarna uppfördes. Likheten mellan de nämnda hällkistorna och de franska gravarna kan inte tydas på annat sätt än som tecken på kontakt med det förstnämnda området. Därvid har Norden varit mottagare av impulserna söderifrån.

Små, manslånga hällkistor kanske har sina rötter i det inhemska gravskicket (sådan det var hos stridsyxefolket) under den föregående perioden. En del av hällkistorna ligger ifråga om längden mittemellan de två typerna och det är ofta svårt att avgöra till vilken kategori dylika kistor skall räknas. Det ligger då nära till hands att förmoda, att just den stora enrummiga hällkistan påverkat utformningen av vissa former av enmanskistor.

De ovan diskuterade förhållandena beträffande megalitgravstyperna samt vissa sidor av det rådande gravskicket, som har sina motsvarigheter inom olika västeuropeiska områden, gör följande tolkning sannolik. Visserligen föreligger olikheter i den materiella, av olika redskapsformer m.m. karakteriserade kulturbilden i Norden och i de ovan diskuterade västeuropeiska områdena under yngre stenåldern. Likväl bör man vid sidan om

kulturinflytelser som faktor för megalitgravarnas spridning till Sydsandinavien även räkna med ett annat alternativ - invandring/insippling av människor, enstaka eller i små grupper. Som motargument mot att gravformen skulle ha spritts enbart genom kulturöverföring kan bl. a. framhållas det förhållandet, att vi i Norden har t.ex. gånggrifter med olika kammarformer och att de återspeglar den variationsrikedom, som också förekommer inom de förmodade ursprungsområdena. Det är svårt att föreställa sig att så stora likheter kan ha överförts enbart genom kulturkontakter och att de första dylika gravarna skulle ha uppförts av inhemska byggmästare, som endast sett likadana gravar byggas i Västeuropa.

Det har ibland antytts att de äldre megalitgravarna (dösar och gånggrifter) skulle ha spritts från sina ursprungsområden genom immigranter, som kom för att förkunna sin "megalitiska" religion eller dödkult. Något sådant går varken att bevisa eller motbevisa. Vi har inte heller några bevis för att de utvandrande megalitgravsbyggarna var handelsmän eller resenärer, som sökte efter metaller eller annan begärlig vara i främmande land. Deras utvandring från sina hemtrakter kan likaväl ha orsakats av överbefolkning och brist på föda m.m. Att döma av de spår man påträffat efter mänsklig verksamhet i Västeuropa, synes befolkningen ha ökat påtagligt inom de flesta områdena efter jordbruksnäringens införande. Å andra sidan utarmade vissa former av åkerbruket jorden mycket fort och det tog lång tid innan den blev brukbar igen. Därför fick man ständigt bryta nya marker, som till slut kanske inte räckte till för det växande behovet. För jordbruksnäringens utveckling synes dös- och gånggriftsbyggarna av fynden att döma inte ha betytt mycket varken på Sotenäset eller Stångenäset.

När de kontakter, som visar sig i Norden i form av de äldre megalitgravarna, uttryckt i absoluta årtal, ägde rum, är svårt att avgöra. Enligt tidsbestämning med radioaktivt kol (C 14) har de äldsta gånggrifterna i Bretagne byggts omkring 3000 år före vår tideräkningens början (och torde följaktligen på iberiska halvön vara något äldre). Danmarks hittills kända äldsta bondebebyggelse, boplatsen vid Muldbjerg i Aamosen på Västsjälland, är från början av yngre stenåldern och före de äldsta nordiska dösarna. Denna boplats har med radioaktivt kol daterats till en tid, som sannolikt ligger någonstans mellan 2750 och 2910 f.Kr. Om de ovan nämnda årtalen kommer att bekräftas av nya C 14-bestämningar, innebär detta att de äldsta megalitgravarna byggts i Norden flera hundra år senare än i Västeuropa.

Lika litet som man kan följa det historiska förlopp, som hänger samman med de äldre megalitgravarnas uppförande i Norden, kan detta göras beträffande de händelser, som ligger bakom tillkomsten av de stora hällkistorna i Sverige. Det finns emellertid skäl som talar för att även hällkistorna av västeuropeisk typ blev införda genom insippling av människor från utomnordiska områden. Både i Sverige och i västra Frankrike hör de olika formerna av megalitiska hällkistor till tiden omkring 1800-1400 före vår tideräkning. Dessa hällkistor är sällsynta inom vårt område i Bohuslän, men relativt talrika annorstädes i Västsverige. Enligt fynden synes de stora hällkistorna, både flerrummiga och enrummiga ha fått en relativt snabb spridning i västra Mellansverige. Det anmärkningsvärda är också att vi från och med denna tid saknar säkra spår efter fångstfolk. Fisket som tidigare spelat en stor roll i näringslivet återupptar sin plats först under medeltiden. Om stenålderns slutskede skall betraktas som bondenäringens genombrottstid likaväl i vårt område som annorstädes i landet, är en öppen fråga. Spåren efter hällkistbyggarnas boplatser är få och små samt oftast intetsägande ifråga om näringsfånget. Men deras gravarkitektur liksom de äldre stenkammargravarna öppnar vida och fascinerande perspektiv mot dåtida kontakter mellan avlägsna områden.

Lili Kaelas

Lili Sanelma Nyström, mera känd som Lili Kaelas, född 30 januari 1919 i Pärnu i Estland, död 9 december 2007 i Örgryte i Göteborg, var en svensk arkeolog och museichef samt gift med landshövdingen i Göteborgs och Bohus län, Per Nyström. [Wikipedia](#)

[Född](#): 30 januari 1919

[Död](#): 9 december 2007